

EUROPEAN CENTRE OF BYZANTINE AND POST-BYZANTINE MONUMENTS

Routes of Faith

in the

Medieval Mediterranean

History, Monuments, People, Pilgrimage Perspectives

International Symposium

Thessalonike 7-10/11/2007

PROCEEDINGS

Edited by Evangelia Hadjistryphonos

in the frame of the project
Egeria – Mediterranean Medieval Places of Pilgrimage

of the program INTERREG IIIB/Archimed

THE PROJECT "EGERIA" – MEDIEVAL PLACES OF PILGRIMAGE
IS CO-FINANCED BY THE EUROPEAN PROGRAM INTERREG IIIB-ARCHIMED

Thessalonike 2008

The church and tomb of Aghios Athanasios Pentaschoinitis: A significant place of pilgrimage on Cyprus

Georgios Philotheou

Archaeologist, Department of Antiquities, Ministry of Communications and Works, Cyprus

On the southern coast of Cyprus, between Kiti and Amathounta, about six kilometres south of the village of Aghios Theodoros in the province of Larnaca, are the ruins of the church of Aghios Athanasios Pentaschoinitis. The church was built on elevated ground on the western bank of the river Pentaschoino, a short distance from the sea. Aghios Athanasios is a Cypriot saint whose family was from the village of Pentaschoino¹, the ruins of which are to be found west of the church and from which he took his name Pentaschoinitis. According to his Life,

he lived and died in this village in the early decades of the seventh century. By a happy combination of circumstances we have information about the saint from three different and reliable sources:

a) His Life, as preserved for posterity by his near contemporary the Blessed Anastasios of Sinai, also of Cypriot descent.

b) The numerous representations of the saint to be found in a large number of churches on Cyprus.

c) The tomb and church of the saint, which were excavated in 2004-2005.²

Fig. 1. Map of Cyprus.

* Greek version on page 493.

1. General information on the region can be found in the *Μεγάλη Κυπριακή Εγκυκλοπαίδεια*, vol. 1, p. 102, and vol. 11, pp. 260-261.

2. The final report on the church of Aghios Athanasios Pentaschoinitis will be published shortly, following completion of the excavations.

a) The Life of Aghios Athanasios Pentaschoinitis

Between the years 680-690 the Blessed Anastasios of Sinai³ composed the Life of Saint Athanasios Pentaschoinitis, contained in his work 'The life of the humble and inferior monk Anastasios, Tales of comfort and benefit to the spirit, as enacted in various places'. We present below the full, original text of the Life of Aghios Athanasios Pentaschoinitis, which deserves reproduction in full as it is a trustworthy, primary, written source, composed by a man who was very nearly the saint's own contemporary⁴.

Pentaschoinon is a village in Cyprus, in the province of Amathounta, located close to the sea. In this village, before the Saracen raid (translator's note: before the first Arab raid in 649 AD, i.e. probably in the early 7th century), there lived an old man, a true servant of the Lord. When his wife died, he remarried. By this first wife he had a son called Athanasios who, at the time we are speaking of, was about twenty years old.

One day the stepmother of Athanasios said to her husband, in accusing tones: 'Athanasios has taken everything in the house and in the storerooms and squandered it and given it all away! What will become of us now?' The father called his son to him and asked if this was true. Athanasios replied: 'Believe me, father, I don't know, all I've done is give things away in hospitality, as you advised me to do; I haven't thrown anything away without reason. But come with me father, and search the stores of grain and wine.' And when they went down into the storerooms they found all the jars of wine and oil and the containers of grain, which Athanasios had given away, all full again.

A short time after this Athanasios died. After his death it happened that a vessel was passing those parts and, because there was a great storm, was in

danger of shipwreck. It was high noon and suddenly the sailors saw a young man, unknown to them, moving about and steering the ship. They asked him who he was and where he had come from, and how he came to be on board. And he replied: 'I am Athanasios of Pentaschoino'. Once the danger was past and they were sailing close to the village (Pentaschoino), the young man was no longer to be seen. They took a goatskin full of oil and went into the village. And by chance, or perhaps by divine providence, they came upon the father of the young man, Athanasios. They asked him to show them where the church of Aghios Athanasios was. He replied that there was no church of that name in the village. Then they told him what they had seen and described the figure and characteristics of the young man. He answered them: 'From what you say, that young man was my son'. He then led them to the grave and called out to Athanasios, as if he were still alive: 'Athanasios, did you go to these men on their ship, as if you were still alive?' And miraculously the young man's voice was heard: 'Yes father, the Lord sent me to their aid, so that they should not come to any harm in our parish'. And his father replied: 'Sleep soundly, son, until the Lord resurrect you'. And so it was. It is not my testimony alone that these things were so, there is also the word of the Metropolitan Damascus, who eight years ago visited Pentaschoino and saw with his own eyes the resting place of the saint and heard what the elders of the village had to say. He believed what he heard and repeated it to many men on many occasions.

And we ourselves have not written of these things out of idle vanity, but to refute and shame 'those who will swallow a camel but strain at a gnat'.

According to the Life composed by the Blessed Anastasios of Sinai, almost a contemporary of his sub-

3. The Blessed Anastasios of Sinai was of Cypriot descent, as he himself informs us in his work *Tales of comfort and benefit to the spirit*. It should be noted that he came from Amathounta, west of Pentaschoino: 'εν τη εμη πατριδι Αμαθούντι'. On the Blessed Anastasios of Sinai, see the very important study by Bernard Flusin, "Demons et Serasins" *Travaux et Mémoires*, 11, 1991, pp. 381-409.

4. It seemed useful to reproduce the whole text of the Life of Aghios Athanasios Pentaschoinitis. The text is reproduced from the book *Ακολουθία του Οσίου και Θεοφόρου πατρός ημών Αθανασίου του Πεντασχοινίτου* (written by Charalambos M. Bousias) published by the Holy Metropolitan of Kiti, with the support of the Stavrovounio Monastery, Larnaca 2001, pp. 65-68. The same text is also published as the "Συναξάριο του Αγίου Αθανασίου του Πεντασχοινίτη" in the *Κύπρια Μηνιαία*, vol. ix, Ακολουθίας Ιουλίου, Nicosia 2005, p. 56. A full bibliography is to be found at the end of the text.

ject, Aghios Athanasios was born in the coastal village of Pentaschoino⁵, which fell within the administrative district of Amathounta. We learn from the Life that the saint was born and lived before the Arab invasion of 649 and that he died at the tender age of about twenty; in other words, he must have lived between 620 and 640 AD. We are also told that when he died he was buried in the cemetery of his village. The Life relates that immediately after his death the remains of Aghios Athanasios began to demonstrate miraculous effects, while his father was still alive, and that at some time between 670 and 680 the Metropolitan Damascus made a pilgrimage to his tomb and collected oral testimony from the older inhabitants of the village.

b) The iconography of Aghios Athanasios Pentaschoinitis

The figure of Aghios Athanasios Pentaschoinitis is a very familiar one to the people of Cyprus, depicted as it is in very many churches on the island. The earliest and most beautiful of all these depictions is that which has been preserved in the sanctuary of the *catholicon* of the Panayia Monastery at Amasgos⁶ on the southern slopes of the Troodos mountain range, dating from the twelfth century. The saint is shown as a young man, a deacon of the Church. In his left hand he holds a replica of the church or reliquary and in his right hand a censer. His Life makes no mention of his serving as a deacon; it is more likely that he held the position of sub-deacon, an office in the Church in the early Christian period. It would seem that this twelfth-century depiction in Amasgos provided the model for later iconography of the saint. It is also the only representation of Aghios Athanasios to be found in the entire wealth of iconography in the churches of Cyprus of the twelfth century. In the following century, the thirteenth, there is again just one representation of the saint, in the Church of the

Fig. 2. Monagri, Monastery of Panagia Amasgou, wall-painting of St Athanasios in the Bema (12th cent.).

Transfiguration of the Saviour⁷, in the village of Sotiras in the province of Ammohostos. Here again he is depicted as a deacon, but the painting here is located in the main body of the church, not in the sanctuary.

It appears, however, that the saint was the object of great reverence in the years of Frankish

5. The village of Pentaschoino must have existed from Roman times, to the west of the church of Aghios Athanasios, at the site known as Palia Pentaschoina. The site where the church now stands must have been the village cemetery. Today, very close to the church, and again to the west, there have survived the remains of some dwellings, since the village survived until the 18th-19th century, while in 1881 it is described as a *tsifliki* or estate with 29 inhabitants. For more on this question see G. Griveaud, *Villages désertes à Chypre*, published by the Archbishop Makarios III Foundation, in the series *Μελέτη και Υπομνήματα* II, 1998 Nicosia, pp. 222, 453 and 478. See also N.Γ. Κυριατζίς, *Τα χωριά της Κύπρου*, Larnaca, 1952, pp. 148-149.

6. S. Boyd, "The church of the Panagia Amasgou, Monagri, Cyprus and its wallpaintings"; *Dumbarton Oaks Papers*, 28, 1974, p. 288, pl. A, Fig. 12, 15. A and J Stylianos, *The painted Churches of Cyprus*, Second Edition, Nicosia 1997, Fig. 136.

7. Unpublished.

Fig. 3. Sotera (Ammochostos), church of the Transfiguration, wall-painting of St Athanasios in the naos (13th cent.).

Fig. 4. Ammochostos, church of St George of the Greeks, wall-painting in the Bema (14th cent.).

Fig. 5. Louvaras, church of St Mamas, wall-painting of St Athanasios in the Bema (1495 A.D.).

Fig. 6. Galata, church of St Sozomenos, wall-painting of St Athanasios in Bema (1513 A.D.).

Fig. 7. Palaiochori, church of the Transfiguration, wall-painting of St Athanasios in the Bema (end 15th cent.).

Fig. 8. Galataria, church of St Nicolas, wall-painting of St Athanasios in the Bema (16th cent.).

Fig. 9. Psematismenos, church of St Marina, wall-painting of St Athanasios (16th cent.).

(1192-1489) and Venetian (1489-1571) rule, since his representation was an almost essential feature of the sanctuary of the churches built and painted during these periods. We cite the depictions of Aghios Athanasios to be found in the church of Aghios Georgios Ellinon⁸ at Ammohostos, of the fifteenth century, the church of Aghios Mamas at Louvaras⁹, dating from 1495, the work of the painter Philippos Goul, the church of Aghios Sozomenos¹⁰ at Galata, 1513, by the painter Symeon Axentis, in the church of the Transfiguration of the Saviour at Palaihori, late fifteenth century, in the church of Aghios Nikolaos in the village of Galataria¹¹ in the province of Paphos, early sixteenth century, and in the church of Aghia Marina in the village of Psematismenos¹² in the province of Larnaca, mid-sixteenth century. In this last depiction the saint is holding a cross in his left hand, instead of a censer.

The frequent appearance of the figure of Aghios Athanasios in church painting of the period of Frankish rule, and the importance of his tomb and church as a major destination for pilgrims, are confirmed by the Cypriot chronicler of the period, Leontios Machairas, who writes, in his work composed in around 1458, titled *An account of the pleasant land of Cyprus*¹³: 'In the village of Achlion lie the remains of the local miracle-working saint, Saint Georgios Machairomenos. And likewise the remains of Saint Athanasios Pentaschoinitis, of the village of Pentaschoino, also a worker of miracles'.

It seems that the saint continued to be revered until at least the beginning of the period of Turkish rule (1571-1878), although his depiction does not feature in churches of the period; in any case, the practice of painting the walls of churches ceased during these years. There still remains, however, the problem of the almost complete absence of portable icons of such an important local saint, one whose

Fig. 10. St Theodor (Larnaka), church of St Theodor, Icon of St Athanasios Pentaschoinites (19th cent.).

figure appeared so frequently in frescoes in churches all across the island. One such icon dating from the 19th century comes from the neighbouring village of Aghios Theodoros; it shows the saint once again carrying a cross in his right hand, as in the fresco at Psematismenos, while in his left hand he holds a shepherd's crook. This has been interpreted as demonstrating that the inhabitants of the region at this period were shepherds and looked on the saint as their protector. Moreover, local tradition has preserved the story of a miracle in which on the morning of every Easter Monday a goat and her kid would arrive in the village; the kid would be slaughtered by the local people for their festivities. One year, however, the

8. Unpublished.

9. A. and J Stylianou, *The painted Churches*, op.cit., p. 254.

10. Ibid. p. 88.

11. Ibid. pp. 404-405.

12. Unpublished.

13. Λεοντίου Μαχαιρά, *Εξήγησις της γλυκειάς χώρας Κύπρου, η οποία λέγεται Κρόνακα ταυτέστιν Χρονικόν* ed. R.M. Dawkins, Oxford, 1932, vol. I, s. 36, pp. 34-35.

Fig. 11. South view before the excavation.

villagers also slaughtered the mother goat, and from that point on there was no recurrence of the miraculous event.

c) The tomb and church of Aghios Athanasios Pentaschoinitis

The Life of Aghios Athanasios relates that he died at a very young age, at some time between 630 and 640, and was buried in a tomb in the village cemetery. It appears that his remains began to have miraculous effects almost immediately, but later the Blessed Anastasios of Sinai, and a few years earlier the Metropolitan Damascus, are said to have been 'eye witnesses of the tomb'. This would have been at some point between 670 and 690 AD. There is no reference at all to a church at the site of the tomb. This can, of course, be explained by the fact that in 649 the Arab raids on the island began and conditions were anything but propitious for the construction of such a church. It would seem that the church above the tomb of the saint must have been erected towards the end of the eighth or in the ninth century, when relative peace had been restored to the island and building activity had been resumed.

The church of Aghios Athanasios was built above the tomb of the saint and, until 2004, was in a very poor state of repair. Only with difficulty could one make out the southern and western walls and two of

the northern row of pillars. There had been substantial movement of earth in the area around the church, with the result that the immediate environment of the building had been destroyed and the site was overgrown with dense vegetation. In recent years there had been much enthusiasm among the people of the nearby village of Aghios Theodoros, the Metropolitan Diocese of Kiti and the Sisterhood of the Stavrovounio Monastery for the excavation and un-

Fig. 12. North arcade before the excavation.

Fig. 13. The naos before the excavation.

covering of the church, and above all for a search for the tomb of the saint. We should point out that since the period of Turkish rule the saint had almost entirely ceased to be commemorated, even the date of his feast day had disappeared from the collective memory. Recently it was decided that 10 July should be appointed as the feast day of Aghios Athanasios, and a new service was composed for use on this occasion¹⁵.

The only written sources we have concerning the church — or rather concerning its destruction — we owe to a contemporary marginal note by the priest Athanasios Pharis from the nearby village of Kofinos, in the Codex Par. Gr. 624 f.2: 'In the year 1491 there occurred a very severe earthquake, on Sunday 24 April, the Sunday of Paralytos, and the church of Aghia Sophia and many churches in Nicosia were destroyed. Also the church of Aghios Athanasios

Pentascchoinitis, in the village of Pentascchoino, suffered damage to its very foundations. I wrote this note as a reminder of these events, on 24 April of the above year, I the priest Athanasios Pharis of the village of Kofinos'¹⁶.

On 17 November 2004 excavation work began at the site of the church of Aghios Athanasios, continuing until 15 April 2005. As we said earlier, the building was in an extremely poor state of conservation, the main body of the church and the whole surrounding area being heavily overgrown. In 1974-75, because of the civil conflict on the island, the National Guard had used bulldozers to dig a large anti-tank trench along the western side of the church; this obviously caused great disruption to the stratigraphic profile of the site, while the church itself was filled with debris. The first phase of the excavation involved clearing the area of vegetation — which caused

14. Χαράλαμπος Μ. Μπούσια, *Ακολουθία του Οσίου και Θεοφόρου πατρός ημών Αθανασίου του Πεντασχοινίτου*, Holy Metropolitan of Kiti, Larnaca 2001, p. 7.

15. Χαράλαμπος Μ. Μπούσια, *Ακολουθία του Οσίου και Θεοφόρου Πατρός ημών Αθανασίου στον Πεντασχοινίτου μετά Παρακλητικού Κανόνα και Χαιρετιστηρίων Οίκων*, Holy Metropolitan of Kiti, Larnaca 2001, *Κύπρια Μηνιαία*, vol. IX Ακολουθίας Ιουλίου, Nicosia 2005, pp. 49-61.

16. J. Darrouzes, "Notes pour servir à l'Histoire de Chypre", *Κυπριακά Σπουδαί*, KB, 1958, p. 245, and the more recent work, Θ. Σταυρίδης, "Ο σεισμός του 1491 στην Κύπρο", *Επετηρίδα Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών XXIV*, Nicosia, 1998, pp. 125-144. The statement by the priest — Athanasios Pharis — that the church suffered damage 'to its very foundations' (ἐκ βάθρου) does not mean that it was entirely destroyed.

Fig. 14. The naos during the excavation.

Fig. 15. The naos, eastern entrance of the underground tomb.

much disturbance to all layers of the site and caused serious damage to the masonry of the church. In addition to the mechanical digging carried out by the National Guard, it was also observed that unauthorized persons had been excavating in the interior of the church, motivated by the rumoured presence of the tomb. We should point out that there had been much speculation among local people about the underground tomb, tunnels, inscriptions and other features of the site – imagined or real.

Excavation of the interior of the structure revealed a large, three-aisled church, 17 × 11 m in size, the side-aisles divided from the nave by two rows of four pillars. It is probable that there was a dome above the centre of the structure, while the *synthronum* found in the sanctuary is of later date. It was found that in a second phase the church underwent important if relatively makeshift modifications, probably in the wake of the earthquake of 1491. It would appear that the church remained in use until the early years, at least, of the period of Turkish rule, i.e. up to the end of the sixteenth century or beginning of the seventeenth. The church

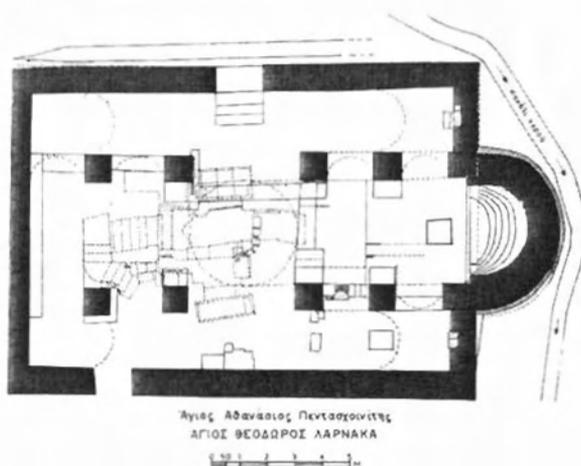

Fig. 16. Church plan; first façade.

walls were decorated on the interior, but only a few traces of frescoes were found on the lower parts of the walls. A few features in marble were found, such as small pillars, probably from the marble screen of the church. The ceramic items uncovered by the excavation were mainly from the mediaeval period, when it would appear that the tomb of the saint was a very popular destination for pilgrims. We can as-

Fig. 17. Naos and south façade during the excavation.

Fig. 18. Northwestern corner during the excavation.

Fig. 19. The Bema, the synthronon.

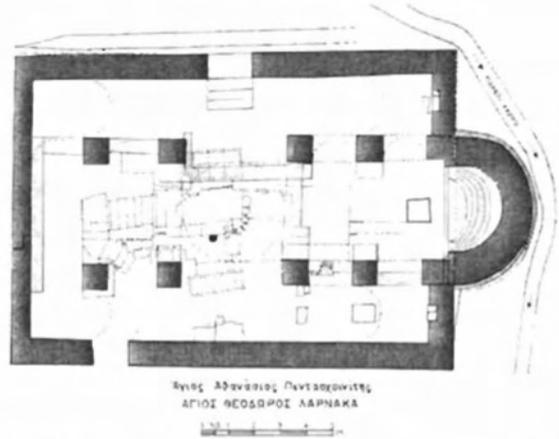

Fig. 20. Church plan; second phase.

Fig. 21. Naos, remains of wall-paintings.

Fig. 22. A marble column.

Fig. 23. A marble colonnette base from the iconstasis.

sume that the church was founded in the late eighth or early ninth century, and it can be related to a number of other buildings of the same period, such as the church of Aghios Tychikos at Aghia Phylaxi, Limasol¹⁷, the church of the True Cross at Anogyra and the church of Aghios Philon at Karpasia, although the large, sturdy external walls, with no apertures, are reminiscent of the three-aisled, vaulted basilicas we encounter in the region of Karpasia¹⁸.

However, the most important architectural feature of the church to be uncovered was the underground tomb of Aghios Athanasios in the central aisle. It first appeared, through an aperture by which grave-robbers had entered, that the entrance to the tomb was to the east. However, after the ground was cleared, it was ascertained that the regular entrance to the tomb was to the west and access was by an ashlar stairway. The ceiling of the tomb had collapsed at two points and it was from here that the clearing process was carried out. Essentially what was uncovered was a burial complex consisting of one central passage: to the left the

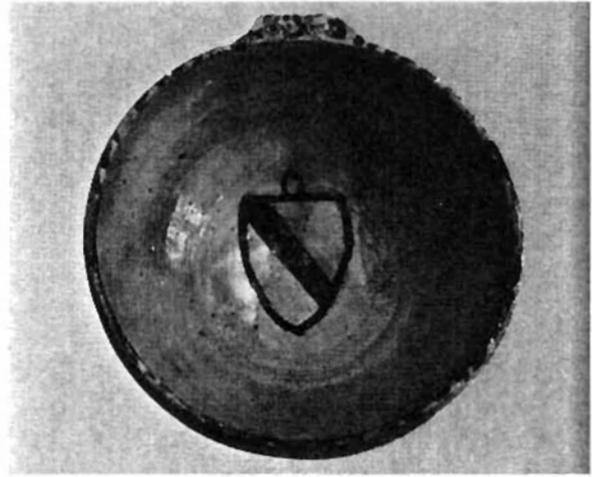

Fig. 24. Pottery bowl with coat of arms.

tomb of Aghios Athanasios had survived, above ground level, while to the right another tomb was found, but below ground level as represented by the floor of the complex.

It was established beyond any doubt that the tomb to the left was that in which the remains of Aghios Athanasios Pentaschoinitis had been laid. The face of the tomb was lined with imported marble, there being no marble quarries on the island of Cyprus. After the burial the tomb was covered with slabs of stone and sealed along the edges with limestone mortar. The ceiling above the tomb was lined with three pieces of local stucco, on which crosses

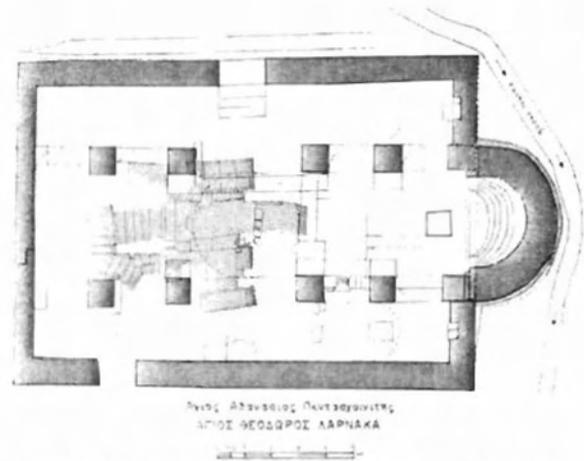

Fig. 25. Church plan and the location of the underground tomb.

17. Unpublished.

18. A.S.H. Megaw, "Three Vaulted Basilicas in Cyprus". *Journal of Hellenic Studies* Vol LXVI, 1948, pp. 48-56.

Fig. 26. Underground tomb, central aisle with western entrance.

Fig. 27. Underground tomb, central aisle, restoration of western entrance.

Fig. 28. Underground tomb, central aisle.

Fig. 29. Northern tomb, the tomb of St Athanasios Pentaschoinitis.

Fig. 30. Southern underground tomb.

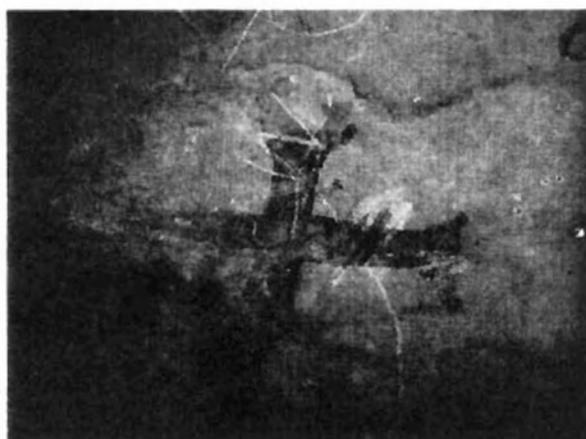

Fig. 32. Marble revetment of the tomb ceiling with painted representation of the cross.

Fig. 31. The tomb of St Athanasios Pentaschoinitis.

Fig. 33. Painted decoration of the tomb of the Saint.

with broadened arms were painted, dating from the seventh or eighth century¹⁹. The sides of the area around the tomb were covered with limestone mortar and frescoed. Traces were found still in place, as well as a large quantity of mortar within the tomb,

although it was not possible to date them with any greater precision. Unfortunately the tomb of the saint had been plundered and was full of animal bones. The underground tomb of the renowned Aghios Athanasios Pentaschoinitis had become a refuge for

19. Ανδρέας Φούλιας, "Η ανεικονική ζωγραφική στην Αγία Παρασκευή Γεροσκήπου", *Κυπριακαί Σπουδαί*, ΕΖ' - ΕΗ, 2003-2004, Nicosia 2005, pp. 130-131 and 142 (ill. 5).

Fig. 34. Carved inscription.

Fig. 35. Carved inscription in the central aisle of the tomb.

wild animals²⁰.

The most important archaeological evidence came from an inscription, barely legible, on gypsum mortar decorating the masonry of the tomb. Also, in the central passage, an inscription was found incised in the walls dating from the period of Frankish rule and referring to a certain nobleman, Demetrios, from the nearby village of Alaminos.

Cyprus offers a number of examples of churches erected above the underground tombs of saints. The first such example is the tomb of the Apostle Barn-

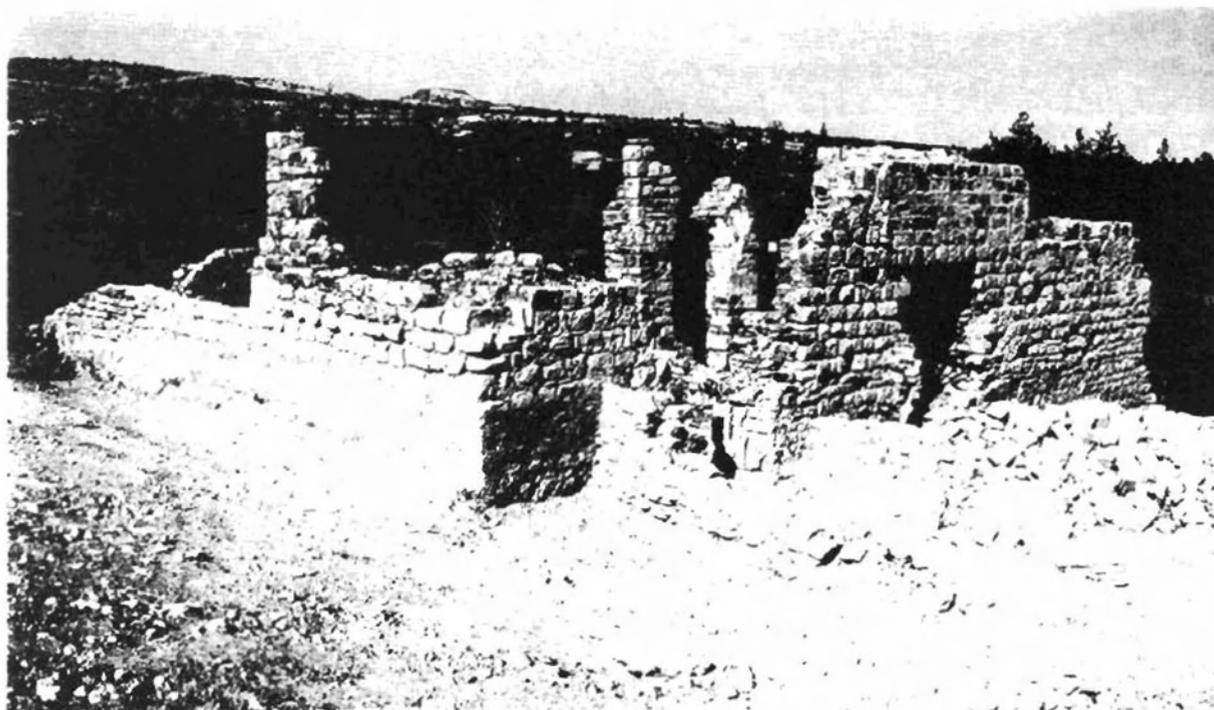

Fig. 36. The church after the excavation.

20. The excavation of the tomb was a major event in the life of the community, since it was generally hoped that the bones of the saint would be found. During the excavation work the abbot and monks of the Stavrovounio monastery were present, as was the village priest and many of the faithful.

abas at Salamina²¹. A small contemporary chapel stands on the site today, but it is likely that previously there will have been a 'mausoleum', as in the case of the tomb of Aghios Irakleidios²², bishop of the ancient city of Tamassos, at the monastery which now bears his name in Nicosia. The tomb of Aghios Lazaros²³ in Larnaca is located beneath the sanctuary, as is that of Aghios Philon²⁴ in Karpasia. At Koma Yialou²⁵ in Karpasia, the underground tomb is located beneath the main body of the church, while above the underground tomb of Aghios Anastasios²⁶ at Peristerona, Ammohostos, a small mausoleum has been built. An underground tomb with a large stone

sarcophagus is also to be found in the derelict church of Aghios Riginos²⁷ at Fasoula, Limasol.

The case of the underground tomb of Aghios Athanasios is, however, unique, both for its position in the centre of the church, and for its monumental scale. For more than a thousand years the tomb of Aghios Athanasios Pentaschoinitis was a revered site of pilgrimage for the Orthodox world. In the years of Turkish rule it declined into total oblivion, but today the faith of the local people has restored to the light of day this significant shrine on the southern coast of Cyprus and revived the cult of Aghios Athanasios, who lived, died and was buried in the early 7th century.

21. Γ.Α. Σωτηρίου, "Ο ναός και ο τάφος του Αποστόλου Βαρνάβα παρά την Σαλαμίνα της Κύπρου", *Κυπριακαί Σπουδαί*, Α', 1937, pp. 182-187, tables II, III.

22. Γεωργίου Α. Σωτηρίου, *Τα βυζαντινά μνημεία της Κύπρου*, Α' Λεύκωμα, Πραγματεία της Ακαδημίας Αθηνών, Athens 1935, table 43. *Ιερά Μονή Αγίου Ηρακλειδίου (Οδηγός)*, Nicosia, 2001, pp. 32-33.

23. Αθανασίου Παπαγεωργίου, "Ο ναός του Αγίου Λαζάρου στη Λάρνακα", *Επιστημονική Επετηρίς του Τμήματος Αρχαιοτήτων Κύπρου*, Nicosia, 1998, pp. 205-224 (tables XXV - XXVII).

24. A.H.S. Megaw, "Byzantine Architecture and Decoration in Cyprus: Metropolitan or Provincial?" *Dumbarton Oaks Papers*, 28, 1974, p. 66.

25. Αθανασίου Παπαγεωργίου, "Η παλαιοχριστιανική και βυζαντινή αρχαιολογία και τέχνη εν Κύπρω κατά τα έτη 1967-1968" in the journal "Απόστολος Βαρνάβας", Nicosia 1970, pp. 38-46.

26. Unpublished.

27. Unpublished.

Falkenhausen²⁹, è probabile che tali indicazioni topografiche siano da attribuire all'agiografo, Oreste patriarca di Gerusalemme, piuttosto che alle conoscenze del santo monaco. In ogni caso, anche questo testo conferma come l'obiettivo di raggiungere la Terra Santa costituisca uno degli ideali perseguiti dalla comunità monastica italogreca.

L'ultima *Vita* di cui ci si occuperà è quella di s. Marina di Scanio, un villaggio della Sicilia non meglio identificato³⁰. Si tratta di un testo da datare genericamente al sec. XII³¹, interamente costruito su registri letterari, al punto che è lecito nutrire dubbi sulla reale esistenza della santa celebrata³². La giovane Marina, avendo già dato prova dei suoi poteri taumaturgici e volendo fuggire la fama derivata dalle numerosi guarigioni operate, decide di lasciare la Sicilia. Così, travestita da monaco (tardiva ripresa del motivo letterario della "femme déguisée en moine", assai diffuso nell'agiografia della prima età bizantina³³), si imbarca per Gerusalemme, dove sosterà in due diversi periodi, ritornando, infine, definitivamente in patria per concludervi la sua esistenza terrena. Ma, mentre ampio spazio è dedicato alle avventurose vicende del viaggio (Marina scampa miracolosamente ad un agguato ordito dai marinai della nave), solo un rapidissimo cenno è riservato al motivo del pellegrinaggio: pervenuta nella Città Santa, adorato il Santo Sepolcro, Marina risale il Giordano e realizza il suo desiderio: entrare in uno dei monasteri che sorgevano presso il "più santo dei fiumi"³⁴. Nella costruzione narrativa, peraltro, sembra quasi che Marina giunga "per caso" in Palestina. Appare chiaro, infatti, che scopo del viaggio è quello di evitare la fama di santità che in patria si era ormai ampiamente diffusa; ed altrettanto chiaro risulta il reale desiderio della santa: diventare monaca (o, meglio, "mo-

naco", considerato il travestimento che non verrà mai abbandonato) e non certo fare un pellegrinaggio. Ci si può chiedere, ancora, se la ripresa del motivo della "femme déguisée" non sia da correlare a una concreta realtà storica: come è stato notato, in particolare da Alice-Mary Talbot³⁵, dopo il VII secolo il pellegrinaggio femminile in Terra Santa sembra essersi interrotto; l'unico caso citato dalla studiosa è proprio quello di una monaca travestita da uomo (l'episodio è narrato nella *Vita* di s. Lazzaro Galesiota³⁶), come se questo fosse l'unico espediente possibile per una donna per recarsi in pellegrinaggio.

In conclusione, le informazioni desumibili dai testi agiografici italogreci ci dicono ben poco sulla pratica del pellegrinaggio in sé, non differenziandosi molto dalla coeva agiografia bizantina: le motivazioni proposte per i viaggi di s. Elia e di s. Gregorio (a parte il motivo della lettura della *Vita* di s. Basilio) risultano tra le più diffuse³⁷: venerare il Salvatore, prendere i voti monastici e, soprattutto, visitare i monasteri e i padri del deserto, motivo, quest'ultimo, che spesso nei testi ottiene un'attenzione anche maggiore di quella riservata al pellegrinaggio dei Luoghi Santi³⁸. Una menzione particolare merita, senza dubbio, la *Vita* di s. Elia il Giovane, nella quale il pellegrinaggio appare uno dei temi principali: non solo Elia si recò in Terra Santa e al Sinai, ma visitò anche i santuari egiziani (S. Marco Evangelista, S. Mena, SS. Ciro e Giovanni), altri luoghi di culto a Sparta e a Taormina e, naturalmente, Roma: insomma, un vero "specialista", come affermato da Michel Kaplan³⁹. Anche l'ultimo atto della sua esistenza terrena si svolse sotto il segno del viaggio: invitato dall'imperatore Leone VI a Costantinopoli, Elia morì nel 903 a Tessalonica, ma non prima di essersi soffermato in preghiera nella chiesa di S. Demetrio.

Ο ναός και ο τάφος του Αγίου Αθανασίου του Πεντασχοινίτη: Ένα σημαντικό προσκύνημα της Κύπρου

Γιώργος Φιλοθέου

Στις νότιες ακτές της Κύπρου, ανάμεσα στο Κίτι και την Αμαθούντα, έξι περίπου χιλιόμετρα νότια του χωριού Άγιος Θεόδωρος της Επαρχίας Λάρνακας, υπάρχουν τα ερείπια της εκκλησίας του Αγίου Αθανασίου του Πεντασχοινίτη (Πίν. 1). Η εκκλησία κτίστηκε σε ύψωμα στη δυτική όχθη του ποταμού Πεντάσχοινου, σε μικρή απόσταση από την θάλασσα. Ο Άγιος Αθανάσιος είναι ένας κύπριος άγιος που καταγόταν από το χωριό Πεντάσχοινο¹ τα ερείπια του οποίου βρίσκονται δυτικά του ναού, από όπου πήρε και το επίθετο Πεντασχοινίτης. Σύμφωνα με τον Βίο του έζησε και κοιμήθηκε στο χωριό

Πεντάσχοινο στις πρώτες δεκαετίες του 7^{ου} αιώνα. Κατά ευτυχή συγκυρία για τον Άγιο Αθανάσιο του Πεντασχοινίτη έχουμε πληροφορίες από τρεις διαφορετικές και αξιόπιστες πηγές:

α) Τον Βίο του, όπως τον διασώζει ο σχεδόν σύγχρονός του Όσιος Αναστάσιος ο Σιναΐτης, κύπριος μάστα και αυτός στην καταγωγή.

β) Την πλούσια εικονογραφία του Αγίου που διασώζεται σε μεγάλο αριθμό εκκλησιών της Κύπρου

γ) Τον ίδιο τον τάφο και τον ναό του Αγίου, ο οποίος ανασκάφηκε και ήρθε στο φως το 2004-2005.²

α) Βίος του Αγίου Αθανασίου του Πεντασχοινίτη

Ο Όσιος Αναστάσιος ο Σιναΐτης³ μεταξύ των ετών 680-690 μ.Χ. Συνέγραψε τον Βίο του Αγίου Αθανασίου του Πεντασχοινίτη, που συμπεριλαμβάνεται στο έργο του με τον τίτλο "Αναστασίου ταπεινού και ελαχίστου μοναχού, Διηγήματα ψυχωφελής και στηρικτικά, γενόμενο διάφοροι τόποις". Παρατίθεται το αρχαίο κείμενο του Αγίου Αθανασίου του Πεντασχοινίτη, διότι είναι μια πρωτογενής, αξιόπιστη γραπτή πηγή, σχεδόν σύγχρονη του.⁴

«Τὸ Πεντάσχοινον χωρίον ἐστὶν ἐν Κύπρῳ τῆς Ἀμαθουσίας ὑπάρχον διοικήσεως, πλησίον τῆς θαλάττης διακεείμενον. Ἐν τούτῳ, πρὸ τῆς εἰσόδου τῶν Σαρακηνῶν ὑπῆρχεν τις πρεσβύτερος, Θεοῦ θεράπων γενόμενος. Καὶ τελευτησάσης αὐτοῦ τῆς συμβίου ἔλαβεν ἑτέραν σύζυγον. Εἶχε οὖν ἐκ τῆς προτέρας γυναικὸς τινὰ υἱόν, λεγόμενον Ἀθανάσιον, εἰκοσαετῆ που τυγχάνοντα.

Ἐν μᾶ οὖν τῶν ἡμερῶν λέγει πρὸς τὸν πατέρα τοῦ παιδὸς ἢ γυνῆ· ὅτι περ, φησὶν, ὄλον τὸν οἶκον καὶ τὰς ἀποθήκας διεσκόρπισεν ὡδε κάκει ὁ Ἀθανάσιος. Προσκαλεσάμενος οὖν αὐτὸν ὁ πατὴρ ἠρώτα εἰ ταῦτα οὕτως ἔχει. Ὁ δὲ Ἀθανάσιος φησὶν πρὸς τὸν πατέρα· Πίστευσον, πάτερ, οὐκ οἶδα, εἰμὴ εἰς τὴν φιλοξενίαν, καθὼς ἐνετείλω μοι· ἐπεὶ οὐδέποτε ἐγὼ οὐκ ἐσκόρπισα· πλὴν δεῦρο, πάτερ, καὶ ἐπίσκεψαι τὴν ἀποθήκην τοῦ σίτου καὶ τοῦ οἴνου. Καὶ κατελθόντων ἀμφοτέρων εἶρον πάντας τοὺς πίθους τοῦ οἴνου καὶ τοῦ ἐλαίου καὶ τὰς δεξαμενάς τοῦ σίτου, μετὰ τὸ δαπανηθῆναι ὑπὸ Ἀθανασίου, πάλιν εὐλογηθέντα καὶ πάντα πλήρη τυγχάνοντα.

Μετ' ὀλίγον οὖν χρόνον ἀπῆλθεν πρὸς Κύριον ὁ Ἀθανάσιος. Καὶ ἐλθὼν πλοῖον κατὰ τοὺς τόπους ἐκείνους καὶ χειμασθὲν ἐσχάτως, ἡμελλεν ναυαγεῖν, μέσης ἡμέρας ὑπαρχούσης. Καὶ ἀτενίσαντες οἱ ναῦται θεωροῦσιν τινὰ νεώτερον τὴν ναῦν περιτρέχοντα καὶ κυβερνῶντα. Διηρώτων οὖν αὐτὸν λέγοντες, τίς τε ὑπάρχει καὶ πόθεν καὶ πότε ἐν τῇ νηὶ γέγονεν. Ὁ δὲ ἔφασκεν πρὸς αὐτούς· Ἐγὼ εἰμι Ἀθανάσιος ὁ τοῦ Πεντασχοίνου. Διασωθέντες οὖν καὶ κατὰ τὸ χωρίον ὁρμήσαντες, οὐκέτι τὸν νεανίαν ἐθεάσαντο. Λαβόντες οὖν ἄσκὸν ἐλαίου κατήλθον εἰς τὸ χωρίον. Καὶ ἐξ οἰκονομίας Θεοῦ ἢ κατὰ πρόγνωσιν τινὰ ἀπαντᾶ αὐτοῖς ὁ πατὴρ τοῦ παιδός. Διηρώτουν οὖν αὐτὸν ὑποδειξάμενοι αὐτοῖς τὴν ἐκκλησίαν τοῦ ἁγίου Ἀθανασίου. Ὁ δὲ ἔφασκεν μὴ εἶναι αὐτόθι ἐκκλησίαν ἐπίκλην τοῦ ἁγίου Ἀθανασίου. Τότε οὖν διηγήσαντο αὐτῷ τὰ ὁραθέντα αὐτοῖς, καὶ τὰ σύστημα καὶ τὴν ιδεάν τοῦ παιδός. Τότε λέγει πρὸς αὐτούς· ἔξ ὧν διηγεῖσθε, ὁ υἱὸς μου ἐστὶν ὁ φανεῖς ὑμῖν. Καὶ λαβὼν αὐτούς ἀπῆλθεν εἰς τὸν τάφον αὐτοῦ καὶ καλεῖ αὐτὸν ὡσπερ ζῶντα, λέγων αὐτῷ ἐξ ὀνόματος· Ἀθανάσιε, σὺ ἀπῆλθες εἰς τὸ πλοῖον τῶν ἀνθρώπων τούτων; Καὶ ἀπεκρίθη ὁ παῖς τῷ πατρὶ λέγων· Ναί, πάτερ· ὁ Κύριος ἀπέστειλέ με πρὸς αὐτούς,

ὅπως μὴ πάθωσι τίποτε κακὸν ἐν τῇ ἐνορίᾳ ἡμῶν. Τότε λέγει πρὸς αὐτὸν ὁ πατὴρ· Κοιμοῦ πάλιν, τέκνον, ἕως οὗ ὁ Χριστὸς ἀναστήσῃ σε. Καθ' ἃ καὶ γέγονεν.

Ταῦτα οὐκ ἐγὼ μόνος μαρτυρῶ, ἀλλὰ καὶ ὁ νῦν Μητροπολίτης Δαμασκού, ἐν τῷ Πεντασχοίνῳ πρὸ ὀκτῶ χρόνων παραγενόμενος, αὐτόπτης τοῦ τάφου γέγονεν, καὶ παρὰ τῶν γερόντων τοῦ χωρίου ταῦτα καὶ ἀκήκοεν καὶ πεπίστευκεν ἀληθῆ εἶναι, καὶ πᾶσιν πολλάκις διηγήσατο.

Καὶ ἡμεῖς δὲ οὐκ εἰκῆ, οὐδὲ ἀσκόπως ταῦτα συνετάξαμεν, ἀλλ' εἰς ἔλεγχον καὶ αἰσχύνην τῶν καταπινόντων κάμηλον καὶ διῦλιζόντων τὸν κώνωπα.»

Σύμφωνα με τον Βίο που συνέγραψε ο περίπου σύγχρονος του Όσιος Αναστάσιος ο Σιναΐτης, ο Άγιος Αθανάσιος γεννήθηκε στο παραθαλάσσιο χωριό Πεντάσχοινο⁵, το οποίο ανήκε στην διοικητική περιφέρεια της Αμαθούνας. Πληροφορούμαστε ότι Άγιος Αθανάσιος γεννήθηκε και έζησε πριν την εισβολή των Αραβών το 649 μ.Χ και ότι πέθανε νέος περίπου 20 χρόνων, δηλαδή ο Άγιος Αθανάσιος πρέπει να έζησε μεταξύ 620 και 640 μ.Χ. Αναφέρεται ακόμα ότι όταν κοιμήθηκε τάφηκε στο κοιμητήριο του χωριού του. Στον βίο αναφέρεται ότι αμέσως μετά την κοίμηση του, ο Άγιος Αθανάσιος άρχισε να θαυματοουργεί, όταν ζούσε ακόμα ο πατέρας του ενώ μεταξύ των ετών 670-680 επισκέφθηκε και προσκύνησε τον τάφο του ο Μητροπολίτης Δαμασκού και πήρε προφορικές μαρτυρίες από τους γέροντες του χωριού.

β) Η εικονογραφία του Αγίου Αθανασίου του Πεντασχοινίτη

Η μορφή του Αγίου Αθανασίου του Πεντασχοινίτη είναι πολύ οικεία στους κυπρίους, αφού εικονογραφείται σε παρά πολλούς ναούς. Η αρχαιότερη και ωραιότερη παράσταση διασώζεται στο Ιερό Βήμα του Καθολικού της Μονής της Παναγίας της Αμασγού⁶ στις νότιες πλαγιές της οροσειράς του Τροόδους και χρονολογείται στον 12^ο αιώνα (Πίν. 2). Ο Άγιος εικονίζεται σε νεαρή ηλικία, ως διάκονος της Εκκλησίας. Στο αριστερό του χέρι κρατά ομοίωμα εκκλησίας ή λειψανοθήκη και στο δεξί του χέρι θυμιατό. Στη βίο του δεν αναφέρεται ότι υπήρξε διάκονος πιθανώς όμως να είχε το αξίωμα του υποδιακόνου, το οποίο υπήρχε ως θεσμός στα παλαιохριστιανικά χρόνια. Η παράσταση αυτή από την Αμασγού του 12^{ου} αιώνα φαίνεται ότι υπήρξε το πρότυπο για την νεώτερη εικονογραφία του Αγίου. Αυτή είναι και η μοναδική παράσταση του Αγίου Αθανασίου από την πλούσια εικονογράφηση των ναών της Κύπρου του 12^{ου} αιώνα. Τον επόμενο αιώνα, δηλαδή τον 13^ο, έχουμε και πάλι μία μοναδική εικονογράφηση του Αγίου από την εκκλησία της Μεταμορφώσεως του Σωτήρος⁷ στο χωριό Σωτήρα της Επαρχίας Αμμοχώστου, όπου και πάλι εικονίζεται ως διάκονος, αλλά αυτή τη φορά στον κυρίως

ναό και όχι στο Ιερό Βήμα (Πίν. 3).

Η τιμή όμως προς τον Άγιο φαίνεται ότι ήταν πολύ μεγάλη στα χρόνια της Φραγκοκρατίας (1192-1489) και στα χρόνια της Βενετοκρατίας (1489-1571) αφού η εικονογράφηση της μορφής του είναι σχεδόν απαραίτητη στο Ιερό Βήμα των ναών που κτίζονται και εικονογραφούνται στις περιόδους αυτές. Αναφέρονται οι απεικονίσεις του Αγίου Αθανασίου στην εκκλησία του Αγίου Γεωργίου των Ελλήνων⁸ στην Αμμόχωστο του 15^{ου} αιώνα (Πίν. 4), του Αγίου Μάμα στο Λουβαρά⁹ του 1495 έργο του ζωγράφου Φιλίππου Γούλ (Πίν. 5), στην εκκλησία του Αγίου Σωζομένου¹⁰ στην Γαλάτα, του 1513, έργο του ζωγράφου Συμεών Αξέντη (Πίν. 6) στην εκκλησία της Μεταμορφώσεως του Σωτήρος στο Παλιχώρι του τέλους του 15^{ου} αιώνα (Πίν. 7), στην εκκλησία του Αγίου Νικολάου στο χωριό Γαλαταριά¹¹ της Επαρχίας Πάφου των αρχών του 16^{ου} αιώνα (Πίν. 8) και στην εκκλησία της Αγίας Μαρίας στο χωριό Ψεματισμένος¹² της Επαρχίας Λάρνακας στα μέσα του 16^{ου} αιώνα (Πίν. 9). Στην τελευταία αυτή παράσταση ο Άγιος Αθανάσιος στο αριστερό χέρι κρατά αντί θυμιατού το σταυρό.

Η συχνή εικονογράφηση της μορφής του Αγίου Αθανασίου σε εκκλησίες της περιόδου της φραγκοκρατίας και η σημασία του τάφου και του ναού του ως μεγάλου προσκυνήματος επιβεβαιώνεται και από τον κύπριο χρονογράφο της περιόδου αυτής Λεόντιο Μαχαιρά ο οποίος περί το 1458 στο έργο του "Εξηγήσις της Γλυκειάς Χώρας Κύπρου"¹³ αναφέρει "Και ο Άγιος Γεώργιος ο Μαχαιρωμένος εις του Αχλίοντα, τοπικός θαυματουργός. Ομοίως ο Άγιος Αθανάσιος ο Πεντασχοινίτης, απέ το Πεντάσχοινου και βρύει ιάματα".

Φαίνεται ότι ο Άγιος ετιμάτο τουλάχιστο μέχρι στις αρχές της τουρκοκρατίας (1571-1878) εικονογράφηση του όμως σε ναούς της περιόδου αυτής δεν υπάρχει, αφού ούτως ή άλλως γενικότερα η τοιχογράφηση των ναών διακόπτεται. Παραμένει όμως ανοικτό το πρόβλημα της σχεδόν παντελούς απουσίας φορητών εικόνων ενός τόσο σημαντικού τοπικού αγίου της Κύπρου σε αντίθεση με την συχνή εικονογράφηση της μορφής του σε τοιχογραφημένους ναούς σε όλο το νησί. Μια φορητή εικόνα του Αγίου που χρονολογείται στον 19^ο αιώνα προέρχεται από το γειτονικό χωριό Άγιος Θεόδωρος (Πίν. 10). Ο Άγιος στην εικόνα αυτή κρατά και πάλι σταυρό, στο δεξί χέρι όπως στην τοιχογραφία στην Ψεματισμένο, ενώ στο αριστερό χέρι κρατά ποιμενικό ράβδο, γεγονός που ερμηνεύεται ότι οι άνθρωποι σ' αυτή την περίοδο που κατοικούν στην περιοχή είναι βοσκοί και θεωρούσαν τον άγιο ως προστάτη τους. Εξάλλου τοπική παράδοση διασώζει θαύμα κατά το οποίο κάθε Δευτέρα του Πάσχα ερχόταν το πρωί μια κατσικά μαζί με το κατσικάκι της το οποίο οι κάτοικοι έσφαζαν στο πανηγύρι. Μια χρονιά όμως οι κάτοικοι έσφαζαν και την κατσικά και έτσι από τότε σταμάτησε το θαυματουργικό γεγονός.

γ) Ο τάφος και ο ναός του Αγίου Αθανασίου του Πεντασχοινίτη

Όπως σημειώνεται στον Βίο του Αγίου Αθανασίου ατότος κοιμήθηκε νεότατος, περίπου το 630 - 640 και ετάφη σε τάφο του κοιμητηρίου του χωριού του. Αμέσως μετά φαίνεται ότι άρχισε να κάμνει θαύματα, αλλά αργότερα ο ίδιος ο Όσιος Αναστάσιος ο Σιναΐτης και λίγα χρόνια πριν ο Μητροπολίτης Δαμασκού αναφέρεται ότι υπήρξαν «αυτόπτες μάρτυρες του τάφου», δηλαδή περί το 670 - 690 μ.Χ., δεν αναφέρονται καθόλου σε ναό στο χώρο του τάφου. Αυτό βέβαια μπορεί να εξηγηθεί από το γεγονός ότι το 649 άρχισαν οι αραβικές επιδρομές και κάθε άλλο από ευνοϊκές ήταν οι συνθήκες για ανέγερση τέτοιου ναού. Φαίνεται ότι ο ναός πάνω από τον τάφο του αγίου πρέπει να κτίστηκε προς τα τέλη του 8^{ου} ή τον 9^ο αιώνα όταν πλέον υπάρχει σχετική ειρήνη και παρατηρείται οικοδομική δραστηριότητα στην Κύπρο.

Ο ναός του Αγίου Αθανασίου κτίστηκε πάνω στον τάφο του και μέχρι το 2004 βρισκόταν σε πολύ κακή κατάσταση (Πίν. 11). Μόλις μετά βίας διακρίνονταν ο νότιος και δυτικός τοίχος και δύο πεσσοί της βόρειας πεσσοστοιχίας (Πίν. 12). Στην περιοχή γύρω από το ναό είχαν γίνει πολλά χωματουργικά έργα με αποτέλεσμα να καταστραφεί ο περιβάλλον χώρος του μνημείου και ο χώρος να καταληφθεί και να σκεπαστεί από πλούσια και άγρια βλάστηση (Πίν. 13). Τα τελευταία χρόνια υπήρξε έντονη επιθυμία και μεγάλη κινητικότητα των κατοίκων του κοντινού χωριού Άγιος Θεόδωρος, της Μητροπόλεως Κιτίου και της Αδελφότητας της μονής Σταυροβουνίου, για την ανασκαφή και αποκάλυψη του και κυρίως την έρευνα του τάφου του Αγίου Αθανασίου. Πρέπει να επισημάνουμε ότι ο εορτασμός της μνήμης του Αγίου Αθανασίου, ατόνησε παντελώς από τα χρόνια της τουρκοκρατίας και χάθηκε από τη συλλογική μνήμη ακόμα και η ημέρα του εορτασμού της. Πρόσφατα καθορίστηκε ως ημέρα εορτασμού η 10^η Ιουλίου και συντάχθηκε νέα ακολουθία¹⁵.

Οι μόνες γραπτές μαρτυρίες που έχουμε για τον ναό, μάλλον για την καταστροφή του οφείλονται σε σύγχρονο παρασελίδιο σημείωμα του Παπά Αθανασίου Φάρη από το κοντινό χωριό Κοφίνου στον Κώδικα Pap. Gr. 624 φ.2' «Την εχρονίαν, αυφά Χριστού (=1491) εγίνιτον σισμός μέγας εις τι (η)μέρα απριλλίου κδ' ημέρα κυριακή, ειπία (= η οποία) κυριακή είτον του παραλύτου και εχαλάσεν η αγία Σοφία και πολλές εκκλησίες εις τι χώρα (=Λευκωσία) εχάλασε και η εκκλησία του Πεντήσχηνη του Οσίου πατρός ημών Αθανασίου του Πεντασχηνίτου εκ βάθρου. Δια αθίμησιν έγγραψα Απριλιών κδ' εχρονίας άνοθεν παπάς Αθανάσιος Φάρης από χωριού Κοφίνου»¹⁶.

Στις 17 Νοεμβρίου 2004 άρχισε ανασκαφική έρευνα στο χώρο του ναού του Αγίου Αθανασίου η οποία διήρκε μέχρι τις 15 Απριλίου 2005. Όπως προαναφέρθηκε η κατάσταση του μνημείου ήταν σε εξαιρετικά κακή

κατάσταση αφού η άγρια βλάστηση είχε επεκταθεί όχι μόνο μέσα στον κυρίως ναό, αλλά σε όλη την έκταση γύρω απ' αυτόν. Το 1974 – 75 λόγω της εμπόλεμης κατάστασης η Εθνική Φρουρά άνοιξε κατά μήκος της δυτικής πλευράς του ναού, μεγάλο αντιαρματικό όρυγμα με μηχανικούς εκσκαφείς, με αποτέλεσμα να διαταραχθεί πλήρως η στρωματογραφία της περιοχής και να καταχωθεί ο ναός με μπάζα. Σε πρώτη φάση επιχειρήθηκε ο καθαρισμός της άγριας βλάστησης, η οποία διατάραξε όλα τα στρώματα σε μεγάλο βαθμό και επέφερε πολύ σοβαρές καταστροφές στην τοιχοποιία του ναού (Πίν. 14). Εκτός από τις μηχανικές επεμβάσεις που έγιναν για τα στρατιωτικά έργα, παρατηρήθηκε ότι στο εσωτερικό του ναού, επιχειρήθηκαν κατά καιρούς λαθροανασκαφές, λόγω της φήμης που υπήρχε για την ύπαρξη του τάφου (Πίν. 15). Πρέπει να σημειώσουμε ότι στην περιοχή μεταξύ των κατοίκων υπήρχε έντονη φημολογία για τον υπόγειο τάφο, για υπόγειες σήραγγες, επιγραφές και άλλα φανταστικά ή μη στοιχεία.

Μετά την ανασκαφή του εσωτερικού του ναού αποκαλύφθηκε μεγάλος τρίκλιτος ναός διαστάσεων 17 × 11 μ. που χωρίζεται με τέσσερις πεσσούς σε κάθε σειρά (Πίν. 16). Πιθανώς στο κέντρο να έφερε τρούλο (Πίν. 17, 18), ενώ το σύνθρονο που διασώζεται στο Ιερό Βήμα είναι νεώτερο (Πίν. 19). Διαπιστώθηκε ότι σε δεύτερη φάση ο ναός υπέστη σημαντικές και σχετικά πρόχειρες μετατροπές, πιθανώς μετά τον σεισμό του 1491 (Πίν. 20). Από ότι φάνηκε ο ναός θα ήταν σε χρήση τουλάχιστον μέχρι τα πρώτα χρόνια της τουρκοκρατίας, δηλαδή μέχρι το τέλος του 16^{ου} αιώνα ή στις αρχές του 17^{ου} αιώνα. Ο ναός ήταν κατάγραφος εσωτερικά αλλά μόνο ελάχιστα λείψανα τοιχογραφιών βρέθηκαν στα κατώτερα τμήματα της τοιχοποιίας (Πίν. 21). Εντοπίστηκαν λίγα μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη (Πίν. 22), και πεσσιόκοι που προέρχονται πιθανώς από το μαρμάρινο τέμπλο του ναού (Πίν. 23). Η κεραμική που βρέθηκε στην ανασκαφή ανήκει κυρίως την Μεσαιωνική Περίοδο όπου φαίνεται ότι το προσκύνημα του Αγίου Αθανασίου του Πεντασχοινίτη βρισκόταν σε μεγάλη ακμή (Πίν. 24). Η ίδρυση του ναού μπορεί να χρονολογηθεί στα τέλη του 8^{ου} και στις αρχές του 9^{ου} αιώνα και μπορεί να συσχετισθεί με μία σειρά άλλων σύγχρονων μνημείων όπως ο ναός του Αγίου Τυχικού από Αγία Φύλαξη στη Λεμεσό¹⁷, ο ναός του Τιμίου Σταυρού στην Ανώγυρα και ο ναός του Αγίου Φίλωνα στην Καρπασία αν και οι μεγάλοι ογκώδεις και χωρίς ανοίγματα εξωτερικοί τοίχοι παραπέμπουν στις τρίκλιτες καμαροσκέπαστες βασιλικές που συναντούμε στην περιοχή της Καρπασίας¹⁸.

Το πιο σημαντικό αρχιτεκτονικό μέρος του ναού όμως ήταν η αποκάλυψη στο κεντρικό κλίτος του υπόγειου τάφου του Αγίου Αθανασίου (Πίν. 25). Αρχικά φαινόταν από μία οπή από την οποία εισέρχονται οι τυμβωρύχοι, ότι η είσοδος του τάφου ήταν στα ανατολικά.

Όμως μετά τον καθαρισμό διαπιστώθηκε ότι η κανονική είσοδος του τάφου ήταν δυτικά και η πρόσβαση γινόταν με λαξευτή κλίμακα (Πίν. 26, 27). Η οροφή του τάφου είχε καταρρεύσει σε δύο σημεία και ο καθαρισμός έγινε από αυτά τα δύο σημεία. Πρόκειται ουσιαστικά για ταφικό συγκρότημα που αποτελείται από ένα κεντρικό διάδρομο (Πίν. 28). Αριστερά διασώζεται υπέργειος ο τάφος του Αγίου Αθανασίου (Πίν. 29), ενώ στα δεξιά διασώζεται άλλος τάφος υπόγειος όμως σε σχέση το δάπεδο του συγκροτήματος (Πίν. 30).

Ο τάφος στα αριστερά διαπιστώθηκε πέραν πάσης αμφιβολίας, ότι πρόκειται για τον τάφο στον οποίο εναποτέθηκε το λείψανο του Αγίου Αθανασίου του Πεντασχοινίτη (Πίν. 31). Η πρόσωση του τάφου είναι επενδυμένη με μάρμαρο εισηγμένο, αφού στην Κύπρο δεν υπάρχει μάρμαρο. Μετά την ταφή, ο τάφος σκεπάστηκε με πλάκες και σφραγίστηκε στις άκρες του με ασβεστοκονίαμα. Η οροφή πάνω από τον τάφο επενδύθηκε με τρεις πλάκες από ντόπιο γυψομάρμαρο πάνω στις οποίες είναι ζωγραφισμένοι σταυροί (Πίν. 32) με πεπλατυσμένες άκρες που χρονολογούνται στον 7^ο ή 8^ο αιώνα¹⁹. Τα τοιχώματα γύρω από τον τάφο καλύφθηκαν με ασβεστοκονίαμα και τοιχογραφήθηκαν (Πίν. 33). Βρέθηκαν υπολείμματα και στην θέση τους και πολλά κονιάματα μέσα στον τάφο, τα οποία όμως δεν μπορούν να χρονολογηθούν με μεγαλύτερη ακρίβεια. Δυστυχώς ο τάφος του Αγίου ήταν συλημένος και πλήρης από οστά ζώων. Ο υπόγειος τάφος του φημισμένου Αγίου Αθανασίου του Πεντασχοινίτη είχε γίνει καταφύγιο των άγριων ζώων²⁰.

Η πιο σημαντική αρχαιολογική μαρτυρία προέρχεται από μία επιγραφή, δυσανάγνωστη πάνω σε γυψοκονίαμα που κοσμούσε την τοιχοποιία του τάφου (Πίν. 34). Επίσης στον κεντρικό διάδρομο διασώζεται πάνω στα τοιχώματα εγχάρκτη επιγραφή της περιόδου της φραγκοκρατίας που αναφέρεται σε κάποιο ευγενή Δημήτριο από το κοντινό χωριό Αλαμινός (Πίν. 35).

Στην Κύπρο έχουμε αρκετά παραδείγματα ναών που είναι κτισμένοι πάνω σε υπόγειους τάφους αγίων. Το πρώτο παράδειγμα είναι ο τάφος του Αποστόλου Βαρνάβα στην Σαλαμίνα²¹. Σήμερα πάνω από τον τάφο είναι κτισμένο ένα σύγχρονο παρεκκλήσι, αλλά πιθανώς παλαιότερα να υπήρχε κάποιο «μαυσωλείο», όπως στην περίπτωση του τάφου του Αγίου Ηρακλείδου²² Επισκόπου της αρχαίας πόλεως Ταμασσού στο ομώνυμο σήμερα μοναστήρι του κοντά στη Λευκωσία. Ο τάφος του Αγίου Λαζάρου²³ στη Λάρνακα, βρίσκεται κάτω από το Ιερό Βήμα, όπως του Αγίου Φίλωνα²⁴ στην Καρπασία. Στην Κώμα του Γιαλού²⁵ στην Καρπασία ο υπόγειος τάφος βρίσκεται κάτω από τον κυρίως ναό, ενώ πάνω από τον υπόγειο τάφο του Αγίου Αναστασίου²⁶ στην Περιστερώνα της Αμμοχώστου είναι κτισμένο μικρό μαυσωλείο. Υπόγειος τάφος με μια μεγάλη πέτρινη σαρκοφάγο υπάρχει και στον ερειπωμένο ναό του Αγίου Ρήγι-

νου²⁷ στη Φασούλα της Λεμεσού.

Η περίπτωση όμως του υπόγειου τάφου του Αγίου Αθανασίου είναι μοναδική και για τη θέση του στο κέντρο του ναού και για την μνημειακότητα του. Για περισσότερο από 1000 χρόνια, ο τάφος του Αγίου Αθανασίου του Πεντασχοινίτη υπήρξε ένα σεβάσιμο προσκύνημα του ορθόδοξου κόσμου (Πίν. 36).

Στα χρόνια της τουρκοκρατίας περιέπεσε σε πλήρη αφάνεια, αλλά σήμερα η πίστη των ανθρώπων της περιοχής ξαναφέρει στο φως αυτό το σημαντικό προσκύνημα στις νότιες ακτές της Κύπρου και αναβιώνει την τιμή και την λατρεία του Αγίου Αθανασίου του Πεντασχοινίτη που έζησε ετάφη στις αρχές του 7^{ου} αιώνα μ.Χ.

Ο Μωυσής ως τιμώμενος πολιούχος στην Ιερά Μονή Σινά

Νικόλαος Φύσσας

«Ἐν δὲ τῇ πάλαι μὲν Ἀραβία, νῦν δὲ Παλαιστίνη τρίτη καλουμένη, ὄρος ἀπότομόν τε καὶ δεινῶς ἄγριον ... Σινᾶ ὄνομα... ἐν τούτῳ δὲ τῷ Σινᾶ ὄρει μοναχοὶ ὤκνηται, οἷς ἐστὶν ὁ βίος ἠκριβωμένη τις μελέτη θανάτου... τούτοις δὴ τοῖς μοναχοῖς Ἰουστινιανὸς βασιλεὺς ... ἐκκλησίαν ἠφκοδομήσατο, ἥνπερ τῇ Θεοτόκῳ ἀνέθετο... ταύτην δὲ τὴν ἐκκλησίαν οὐ κατὰ τοῦ ὄρους ἐδείματο τὴν ὑπερβολὴν, ἀλλὰ πολὺ ἔνερθεν...»¹.

Με αὐτὰ τὰ λόγια περιγράφει ὁ ἱστορικός Προκόπιος τὴν ἰδρυση τῆς Μονῆς Σινά ἀπὸ τὸν αυτοκράτορα Ἰουστινιανό, μεταξύ 548-559/60². Μονῆς, πού χτίστηκε ὡς συνέχεια μίας ἤδη ἀρθούσας μοναστικῆς ἀναχωρητικῆς κοινότητας, τὴν ὁποία εἶχαν ἤδη ἐπισκεφθεῖ τὸ 362/3 ὁ Ἰουλιανὸς ὁ «ἐν Ἐφράτῃ»³ καὶ στὰ 383 ἡ προσκυνήτρια Εὐερία⁴. Ἐνα προσκύνημα, πού ἀναπτύχθηκε γύρω ἀπὸ τὸ ἱερότατο σημεῖο τῆς «φλεγομένης καὶ μὴ καιόμενης βᾶτου», ἐκεῖ πού ὁ Θεὸς εἶχε ζητήσει ἀπὸ τὸ Μωυσὴ νὰ λύσει τὸ ὑπόδημά του καὶ νὰ προσεγγίσει γιὰ νὰ του ἀποκαλυφθεῖ⁵.

Μετὰ ἀπὸ 14 αἰῶνες, ἡ Μονὴ Σινά συνεχίζει καὶ σήμερα νὰ βρίσκεται στὸ ἴδιο σημεῖο μέσα στὴν ἐρημο, γνωστὴ πλέον στους περισσότερους ἀπλὰ ὡς *Μονὴ Θεοβαδίστου Ὁρους Σινά*, ἢ ὡς *Μονὴ Ἁγίας Αἰκατερίνης τοῦ Σινά*, ὀνομασία με τὴν ὁποία εἶναι ευρύτερα γνωστὴ κυρίως στους μὴ ἐλληνοφώνους, χάρις στὴν πάνσοφη Ἁγία, τὸ λείψανό τῆς ὁποίας φυλάσσεται ἐκεῖ⁶. Παράλληλα, ἡ Μονὴ ἐπισημῶς φέρεται ἀφιερωμένη στὴ Μεταμόρφωση τοῦ Χριστοῦ.

Τὸ θέμα τῆς μεταλλαγῆς ὀνομασιῶν τῆς Μονῆς ἔχει ἀπασχολήσει στὸ παρελθὸν τὴν ἐρευνα, με ἰδιαίτερα πλήρη τὴ μονογραφία τῆς Sister Jean Mary Brown γιὰ τὸ καθολικὸ τῆς μονῆς τοῦ Σινά με βάση τὶς φιλολογικῆς πηγές⁷, κυρίως τους δυτικὸς περιηγητῆς, ἡ ὁποία κατέληξε συμπερασματικά: «Μπορεῖ κανεὶς νὰ συμπεράνει ὅτι ἡ ἀρχικὴ ἀφιέρωση ἦταν στὸ ὄνομα τῆς Θεοτόκου. Ἀντικαταστάθηκε με τὸ ὄνομα τῆς Ἀλεξανδρινῆς ἁγίας, τῆς ἁγίας Αἰκατερίνης, ὅταν ἡ εὐλάβεια πρὸς αὐτὴν ἐφθάσε στὸ ἀπόγειό τῆς τὸν 14^ο καὶ 15^ο αἰῶνα, ὁπότε τόσο ἡ Μονὴ ὅσο καὶ ὁ ναὸς ἐγίναν γνωστὰ με τὸ ὄνομά τῆς. Ὁ 18^{ος} αἰῶνας γνώρισε μίαν προτίμηση γιὰ τὴν ἀφιέρωση στὴν εορτὴ τῆς Μεταμορφώσεως»⁸. «Διερωτᾶται κανεὶς

κατὰ πόσο οἱ μοναχοὶ ἄρχισαν νὰ μιλοῦν στους περιηγητῆς γιὰ τὴν ἀφιέρωση στὴ Μεταμόρφωση, ὅταν ἡ δημοτικότητα τῆς ἁγίας Αἰκατερίνης εἶχε κάπως ἐλαττωθεῖ καὶ οἱ ἐπισκέπτες τοῦ Σινά ἐγίναν πιο λόγιοι καὶ ἐνδιαφέρονταν περισσότερο γιὰ τὸ ψηφιδωτὸ τῆς ἀψίδας»⁹.

Παράλληλα, με οὐδὲρκεία παρατήρησε ὅτι «ἐν μέρει ἡ σύγχυση ὡς πρὸς τὸ ὄνομα εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα τῆς ἀδυναμίας νὰ γίνῃ διάκριση ἀνάμεσα στὸ ὄνομα τοῦ ναοῦ καὶ σ' αὐτὸ τῆς Μονῆς. Ὀρισμένες φορὲς ἦταν τὰ ἴδια, ἄλλοτε ἦταν διαφορετικά»¹⁰, κάτι πού πρεπεῖ νὰ ἔχουμε διαρκῶς ὑπόψιν μας στὴν ἐδῶ διαπραγμάτευση, δεδομένου ὅτι ἡ ὀνομασία μίας Μονῆς δὲν συμπίπτει πάντα με αὐτὴ τοῦ καθολικοῦ τῆς ἢ τοῦ μεγαλύτερου σε μέγεθος ναοῦ τῆς.

Με ἀφετηρία τὴν ἐργασία τῆς Brown, καὶ με τὴ συνεκτίμηση πρόσθετου υλικῆ ἀπὸ κωδικολογικῆς καὶ διπλωματικῆς πηγῆς, σιναϊτικὰ κείμενα καὶ παραδόσεις, λειτουργικὰ στοιχεῖα κ.α, θὰ ἐπιχειρήσουμε νὰ ἀνιχνεύσουμε ἐπιπροσθέτως α) τὴν τιμὴ τοῦ θεόπτη Μωυσὴ ὡς συμπολιούχου ἁγίου τῆς Μονῆς, β) τὸν πιθανὸ εορτασμὸ τοῦ Προφήτου καὶ τῶν θεοφανειῶν πού συνέβησαν στὸ Σινά κατὰ τὴν εορτὴ τῆς Μεταμορφώσεως με κέντρο τὸ καθολικὸ, καὶ γ) τὴν ὀνομασία Μεταμόρφωση γιὰ τὸ καθολικὸ ἀρχικά, ἤδη ἀπὸ τὸν 15^ο αἰῶνα, ἀν ὄχι ἀπὸ πολὺ πρωιμότερα.

Προκαταβολικὰ ἐπισημαίνουμε ὅτι στὶς πηγῆς ὄλων τῶν περιόδων ἡ συνηθέστερη ἐπωνυμία —με διαφορῆς παραλλαγῆς— εἶναι Μονὴ τοῦ ἁγίου Ὁρους Σινά, τοπικὸς προσδιορισμὸς με σαφῆ ἀναφορὰ στὴν ἱερότητα τοῦ βιβλικῆ ἠώρου, χωρὶς πιο συγκεκριμένη ἀναφορὰ σε ἀφιέρωση. Ὑπὸ τὸν ὄρο αὐτὸ ἀναφέρεται στὰ Πρακτικὰ τῆς ἐνδημούσας συνόδου τοῦ 536 ὁ Σιναϊτῆς Θεωνάς, ὡς «πρεσβύτερος καὶ ἀποκρισιάριος τοῦ ἁγίου ὄρους Σινά, καὶ τῆς ἐρήμου Ραῖθου καὶ τῆς κατὰ Φαράν ἁγίας ἐκκλησίας»¹¹. Νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἡ ὀνομασία αὐτὴ εἶναι ὁ προτιμώμενος ὄρος στὶς πηγῆς πού προέρχονται ἀπὸ τὸν ορθόδοξο κόσμο, ἀκόμη καὶ στὶς γνωστῆς ἰσλαμικῆς πηγῆς¹², ὅπου ἀναφέρεται ὡς *Tūr Sīnā* (=μονὴ «Ὁρους Σινά») ¹³. Ἐδῶ θὰ ἀνατρέξουμε μόνο στὶς πηγῆς ἐκεῖνες, πού δίνουν κάποια πιο σαφῆ ἢ ἐνδεικτικὰ στοιχεῖα γιὰ τὴν ἀφιέρωση τοῦ καθιδρύματος.